

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.2:334

БЕРЕЗАН А.В.

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ГОСПОДАРСЬКИХ ПРАВОВІДНОСИН

У статті визначено зміст понять «господарські правовідносини» та «споживач». Проаналізовано господарське законодавство щодо переліку суб'єктів господарських правовідносин. Охарактеризовані ознаки господарських правовідносин, з'ясована суть кожної із них та визначено особливості формування цих відносин. Підкреслено, що господарські правовідносини формують організаційний і майновий складники (виробництво і реалізація продукції, виконання робіт, надання послуг).

Ключові слова: господарські правовідносини, суб'єкти господарських правовідносин, учасники господарських правовідносин, ознаки, споживач, майно, господарське законодавство, господарська діяльність.

В статті определены понятия «хозяйственные правоотношения» и «потребитель». Проанализировано хозяйственное законодательство относительно перечня субъектов хозяйственных правоотношений. Охарактеризованы признаки хозяйственных правоотношений, выяснена суть каждого из них и определены особенности формирования этих отношений. Подчеркнуто, что хозяйственные правоотношения формирует организационная и имущественная составляющие (производство и реализация продукции, выполнение работ, оказание услуг).

Ключевые слова: хозяйственные правоотношения, субъекты хозяйственных правоотношений, участники хозяйственных правоотношений, признаки, потребитель, имущество, хозяйственное законодательство, хозяйственная деятельность.

The article defines the concept of “economic legal relations” and “consumer”. The economic legislation concerning the list of subjects of economic legal relations analyzed. Characterized by the signs of economic legal relationships, the essence of each of them clarified, and features of the formation of these relations are determined. It is emphasized that economic legal relations forms an organizational and property component (production and sales of products, performance of works, rendering of services).

Key words: economic legal relations, subjects of economic legal relations, participants of economic legal relations, signs, consumer, property, economic legislation, economic activity.

У сфері господарювання виникають і функціонують різноманітні правовідносини, врегульовані нормами права різних галузей, зокрема: відносини державного управління – адміністративним законодавством; відносини оплати праці, відпочинку, соціальних гарантій – трудовим законодавством; відносини щодо прибутку і використання фінансових ресурсів – фінансовим і податковим законодавством; майнові відносини – цивільним законодавством.

Надзвичайно складною є сфера, в якій формуються господарські правовідносини з усіх питань господарської життєдіяльності: договірні зобов'язання з приводу поставки продукції, надання послуг тощо. Теорія держави та права визначає правовідносини як урегульовані нормами права суспільні відносини між суб'єктами права, які мають взаємні права й обов'язки.

Проблеми правовідносин у сфері господарського права вивчали такі науковці, як А.Г. Бобкова, М.І. Брагінський, О.А. Беляневич, С.М. Бервено, О.М. Вінник, О.П. Віхров, Г.Л. Знаменський, І.М. Кравець, В.К. Мамутов, В.В. Поєдинок, С.О. Теньков, В.С. Щербина та ін.

Метою цієї статті є з'ясування поняття та ознак господарських правовідносин, що передбачає вирішення таких основних завдань: визначення змісту поняття «господарські правовідносини», з'ясування предмета, ознак і особливостей формування та реалізації господарських правовідносин.

Тема господарських правовідносин є дискусійною в науці господарського права, оскільки не всі науковці дотримуються єдиної думки щодо бачення господарського права та його предмета. Можна повністю погодитися з позицією Г.Л. Знаменського, що до розряду суспільних відносин може бути віднесена лише така специфічна форма, як господарські правовідносини, але ніяк не господарські відносини.

Г.Л. Знаменський вважає, що господарські правовідносини – це особливий вид суспільних відносин, що виникають у результаті впливу норм права на фактичні, реальні відносини в суспільстві і становлять проміжну ланку між нормою права та фактичними суспільними відносинами [1, с. 31]. Професор В.С. Щербина вважає, що господарські правовідносини – це відносини між господарюючими суб'єктами (підприємствами, підприємцями) та органами управління, які утворюються у процесі організації і безпосередньої господарської діяльності [2, с. 28]. Законодавець же визначає, що господарські відносини – це відносини, що виникають у процесі організації та господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання [3].

В основі господарських правовідносин здебільшого лежить приватний інтерес суб'єкта господарювання щодо отримання прибутку від господарської діяльності. Коло ж публічних інтересів, які підлягають урахуванню в господарсько-правових нормах, а значить і в господарських правовідносинах, надзвичайно широке і залежить від виду господарської діяльності та галузі/сфери її здійснення (це, зокрема, інтереси щодо: забезпечення розширеного відтворення в матеріальному виробництві; реалізації інвестиційних та інноваційних проектів з метою забезпечення розвитку високотехнологічного виробництва тощо).

Своєю чергою О.П. Віхров, не погоджуючись із розумінням правовідносин як урегульованих правом суспільних відносин, стверджує, що правовідносини є відносинами правомірними, такими, що відповідають встановленим правовим вимогам.

На нашу думку, правомірні і неправомірні господарські відносини врегульовані нормами права. Неправомірні господарські відносини (дії) – це правовідносини, що складають категорію правопорушень у сфері господарювання і за які господарським законодавством встановлена господарсько-правова відповідальність.

Отже, під господарськими правовідносинами, розділяючи думку професора О.М. Вінника, будемо розуміти врегульовані нормами господарського права суспільні відносини, що виникають у сфері господарювання стосовно організації та господарської діяльності [6, с. 54].

Господарські правовідносини формують організаційний і майновий складники (виробництво і реалізація продукції, виконання робіт, надання послуг). Саме відносини цих складників господарської життєдіяльності становлять предмет господарського права, що і є підставою вважати самостійною господарську галузь та господарське законодавство.

Вказані правовідносини характеризуються спеціальними ознаками, а саме:

– господарські правовідносини виникають у сфері господарювання, що характеризується рівневістю господарських систем, зокрема: господарські системи державного, регіонального, локального рівнів;

– господарські правовідносини регламентуються господарсько-правовими нормами (господарське законодавство; господарські договори);

– учасники господарських правовідносин наділені відповідною господарською компетенцією.

На цій ознаці зупинимось більш детально. Так, одним із найважливіших та проблемних питань науки господарського права є визначення кола учасників правовідносин у сфері господарювання. Аналіз наукових публікацій та чинного законодавства дає підстави констатувати, що це питання господарських правовідносин належить до категорії дискусійних.

Відповідно до ст. 2 Господарського кодексу України є суб'єкти господарювання, споживачі, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності. Разом із тим, науковці по-різному тлумачать положення Господарського кодексу України, такі положення подекуди не узгоджуються з іншими нормами Кодексу

і не повною мірою відповідають ustalеним теоретичним розробкам господарсько-правової науки. Внаслідок цього під час практичного застосування зазначених положень іноді виникають непорозуміння. Як відомо, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 04.02.2005 р. № 2424-IV із ст. 55 ГК України виключені норми, які визнавали філії, представництва, інші відокремлені підрозділи господарських організацій (структурні одиниці) суб'єктами господарювання. У зв'язку з цим науковці-господарники відзначали, що внесення таких змін не мало підстав та належного наукового обґрунтування. Оскільки зазначені зміни призвели до появи протиріч у тексті ГК України. А вже ст. 3 Кодексу чітко визначає, що структурні підрозділи суб'єктів господарювання є учасниками внутрішньогосподарських правовідносин. Крім того, ст. 1, 28 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» визнають можливість здійснення відокремленими підрозділами юридичних осіб господарських операцій (вироблення продукції, виконання робіт, надання послуг від імені юридичної особи) та передбачають необхідність включення відомостей про такі підрозділи до Єдиного державного реєстру. У зв'язку з цим правомірність законодавчого включення структурних підрозділів суб'єктів господарювання до переліку учасників господарських правовідносин здається очевидною.

Стаття 55 ГК України суб'єктами господарювання визнає учасників господарських відносин, які ведуть господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством [3].

Суб'єктами господарювання є:

1) господарські організації – юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України, державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до Господарського кодексу, а також інші юридичні особи, які ведуть господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку;

2) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які ведуть господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці [3].

Одним із основних учасників господарських правовідносин є споживач. Резолюція № 39/248 Генеральної Асамблеї ООН «Керівні принципи для захисту інтересів споживачів», прийнята 9 квітня 1985 року на 106-му пленарному засіданні, констатує: «Беручи до уваги інтереси і потреби споживачів у всіх країнах, особливо в країнах, що розвиваються; визнаючи, що споживачі часто перебувають у нерівному положенні з точки зору економічних умов, рівня освіти і купівельної спроможності; і враховуючи, що споживачі мусять мати право на доступ до безпечних товарів, а також важливість сприяння справедливому, рівноправному і стійкому економічному і соціальному розвитку» [4].

Відсутність у Господарському кодексі України тлумачення терміна «споживач» створює підґрунтя для його неоднозначного розуміння. Так, Закон України «Про захист прав споживачів» закріплює, що споживачем є фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника [5]. Разом із тим, стаття 1 Закону України «Про природні монополії» визначає, що споживачем товарів є фізична або юридична особа, яка придбаває товар, що виробляється (реалізується) суб'єктами природних монополій. Відтак споживачі – фізичні особи, права яких регламентовано окремим законодавством, не є учасниками господарських правовідносин. Учасниками господарських правовідносин є лише споживачі – юридичні особи, до того ж, не має значення, чи є вони господарюючими, чи негосподарюючими суб'єктами. На нашу думку, такі точки зору, які ґрунтуються на класичному господарському праві (правовідносини споживачів-фізичних осіб не є предметом господарського права), не є об'єктивними, оскільки вони не враховують правовідносин, які виникають у споживачів фізичних осіб-підприємців. Крім того, досі залишається не визначеним, учасниками яких саме господарських правовідносин варто вважати споживачів – юридичних осіб, що не є господарюючими суб'єктами.

Таким чином, О.М. Вінник доходить висновку, що не всі категорії осіб, перелічені в ст. 2 ГК України, є суб'єктами господарських правовідносин. Такими суб'єктами є лише ті учасники правовідносин у сфері господарювання, яким притаманна сукупність необхідних для цього ознак, а саме: безпосереднє ведення господарської діяльності або керівництво нею; створення (набуття статусу суб'єкта господарських правовідносин) у встановленому законом порядку; наявність майна, необхідного для ведення господарської діяльності чи керівництва нею; наяв-

ність господарської правосуб'єктності [6, с. 49]. На думку В.С. Щербини, терміни «суб'єкти господарського права» і «учасники господарських правовідносин» потрібно розуміти як тожні [7, с. 9].

Крапку в цьому питанні поставив Конституційний Суд України своїм рішенням від 10 листопада 2011 року, розглянувши на пленарному засіданні справу за конституційним зверненням громадянина Степаненка А.М. щодо офіційного тлумачення положень пункту 23 статті 1, абзацу другою частини четвертої, пункту 2 частини сьомої статті 11, частини восьмої статті 18, частини третьої статті 22 Закону України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року № 1023-ХІІ. Так, тлумачачи перераховані вище статті, він фізичну особу (позичальника) у правовідносинах з юридичною особою (кредитодавцем) називає споживачем. [8].

Учасниками господарських відносин є органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією. Згідно із Законом України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 р. систему центральних органів виконавчої влади складають міністерства України та інші центральні органи виконавчої влади. При цьому ч.2 ст. 16 зазначеного Закону до інших органів виконавчої влади відносить служби, агентства, інспекції. Стаття 1 Закону України «Про захист економічної конкуренції» від 11 січня 2001 р. визначає органами влади міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Верховну Раду Автономної Республіки Крим та органи виконавчої влади Автономної Республіки Крим, державні органи, що здійснюють регулювання діяльності суб'єктів природних монополій, ринку цінних паперів, державні органи приватизації, Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення, місцеві органи виконавчої влади. Органи місцевого самоврядування визначені в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. як гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Також учасниками господарських правовідносин є громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності.

Отже, стаття 2 ГК України не охоплює своїми нормами всіх учасників, які беруть участь у господарських правовідносинах. Перелік учасників господарських правовідносин можна доповнити такими категоріями суб'єктів:

- відокремлені структурні підрозділи суб'єктів господарювання;
- територіальні громади. Доцільність внесення їх до переліку учасників господарських правовідносин уже обґрунтовувалася науковцями [9, с. 19]. Територіальні громади як учасники господарських правовідносин згадуються в ст. 23, 24 ГК України, тому не включення їх до ст. 2 ГК України є нелогічним та непослідовним;
- іноземці та особи без громадянства, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності. Таке доповнення дасть можливість узгодити норми ст. 2 Кодексу з іншими законодавчими нормами (зокрема, ст. 97 Кодексу визначає, що засновниками виробничого кооперативу можуть бути іноземці та особи без громадянства, а ст. 3 Закону України «Про господарські товариства» передбачає можливість заснування зазначеними суб'єктами також і господарських товариств);
- інші суб'єкти, які здійснюють та/або організують господарську діяльність і виступають у господарському обороті від власного імені. Цього разу йдеться про суб'єктів, які не підлягають державній реєстрації як суб'єкти господарювання, не є юридичними особами, проте здійснюють певні операції у сфері господарювання. Зокрема, до такої категорії суб'єктів можна віднести промислово-фінансові групи, пайові інвестиційні фонди, особисті селянські господарства тощо.

Узагальнення вищезазначеного дає змогу дійти висновку про доцільність такої класифікації учасників господарських правовідносин: учасниками господарських правовідносин є: суб'єкти господарювання; територіальні громади; органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією; громадські та інші організації, громадяни, іноземці, особи без громадянства, які виступають засновниками або учасниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі правовідносин власності; відокремлені структурні підрозділи суб'єктів господарювання; інші

суб'єкти, які здійснюють та/або організують господарську діяльність і виступають у господарському обороті від власного імені;

– господарські зобов'язання суб'єктів господарювання господарських правовідносин. Господарським визнається зобов'язання, що виникає між суб'єктом господарювання та іншим учасником (учасниками) відносин у сфері господарювання з підстав, передбачених Кодексом, через яке один суб'єкт (зобов'язана сторона, зокрема, боржник) зобов'язаний вчинити певну дію господарського чи управлінсько-господарського характеру на користь іншого суб'єкта (виконати роботу, передати майно, сплатити гроші, надати інформацію тощо) або утриматися від певних дій, а інший суб'єкт (управлена сторона, зокрема, кредитор) має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку (ст. 173 ГКУ) [3].

Господарські зобов'язання можуть виникати:

– із законодавчого акта, регламентуючого діяльність у сфері господарювання;
– з акта управління господарською діяльністю;
– із господарського договору та інших угод, передбачених законом, а також з угод, не передбачених законом, але таких, які йому не суперечать;

– внаслідок заподіяння шкоди суб'єкту або суб'єктом господарювання, придбання або збереження майна суб'єкта або суб'єктом господарювання за рахунок іншої особи без достатніх на те підстав;

– у результаті створення об'єктів інтелектуальної власності та інших дій суб'єктів, а також внаслідок подій, з якими закон пов'язує настання правових наслідків у сфері господарювання [3]. Основними видами господарських зобов'язань є майново-господарські зобов'язання та організаційно-господарські зобов'язання.

Суб'єкти господарювання мають право разом здійснювати господарську діяльність для досягнення спільної мети, без утворення єдиного суб'єкта господарювання, на умовах, визначених договором про спільну діяльність. У разі якщо учасники договору про спільну діяльність доручають керівництво спільною діяльністю одному з учасників на нього може бути покладено обов'язок ведення спільних справ. Такий учасник здійснює організаційно-управлінські повноваження на підставі доручення, підписаного іншими учасниками.

Соціально-комунальні зобов'язання суб'єктів господарювання. Для осіб з обмеженою працездатністю суб'єкти господарювання зобов'язані створювати робочі місця власним коштом.

Суб'єкти господарювання можуть незалежно від статутної мети своєї діяльності брати на себе зобов'язання про господарську допомогу у вирішенні питань соціального розвитку населених пунктів їх місцезнаходження, у будівництві й утриманні соціально-культурних об'єктів та об'єктів комунального господарства і побутового обслуговування, надавати іншу господарську допомогу з метою розв'язання місцевих проблем [3]. Суб'єкти господарювання мають право брати участь у формуванні відповідних фондів місцевих рад та у виконанні робіт щодо комплексного економічного і соціального розвитку територій.

Також Кабінет Міністрів України може у визначених законом випадках видавати правила, обов'язкові для сторін публічного зобов'язання, зокрема щодо встановлення або регулювання цін. Умови зобов'язання, що не відповідають цим правилам або встановленим цінам, є недійсними;

– об'єктом господарських правовідносин є майно – сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), які мають вартісне визначення, виробляються чи використовуються у діяльності суб'єктів господарювання та відображаються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів. Залежно від економічної форми, якої набуває майно у процесі господарської діяльності, майнові цінності належать до основних фондів, оборотних засобів, коштів, товарів. Основними фондами виробничого і невиробничого призначення є будинки, споруди, машини та устаткування, обладнання, інструмент, виробничий інвентар і приладдя, господарський інвентар та інше майно тривалого використання. Оборотними засобами є сировина, паливо, матеріали, малоцінні предмети та предмети, що швидко зношуються, інше майно виробничого і невиробничого призначення. Коштами у складі майна суб'єктів господарювання є гроші у національній та іноземній валюті, призначені для здійснення товарних відносин цих суб'єктів з іншими суб'єктами, а також фінансових відносин. Товарами у складі майна суб'єктів господарювання визнаються вироблена продукція (товарні запаси), виконані роботи та послуги. Особливим видом майна суб'єктів господарювання є цінні папери [3];

– змістом господарських правовідносин є суб'єктивні права та обов'язки суб'єктів господарювання і суб'єктів організаційно-господарських повноважень та інших учасників сфери

господарювання, визначені нормативно-правовими актами та іншими правовими документами, а також реальні дії зазначених осіб щодо реалізації цих прав та обов'язків, спрямовані на безпосереднє ведення господарської діяльності та/або організація/ управління такою діяльністю;

– поєднання майнових та організаційних елементів господарських правовідносин. Таке поєднання зумовлене тим, що однією з правових підстав виникнення та функціонування господарських правовідносин між господарюючими суб'єктами та їх контрагентами є акти планування. Під актами планування будемо розуміти одностороннє волевиявлення суб'єкта господарювання, прийняте ним у межах своєї компетенції. Господарська діяльність здійснюється на основі права власності та інших речових прав (право господарського відання, право оперативного управління, право володіння, право користування тощо). При цьому право власності – основне речове право у сфері господарювання;

– метою господарських правовідносин є досягнення економічних і соціальних результатів та отримання прибутку;

– юридичний факт є підставою виникнення, зміни та припинення господарських правовідносин;

Г.Л. Знаменський виділяє ще такі риси господарських правовідносин, як їх складність, багатоланковість та довготривалість [10, с. 72];

– наявність державного замовлення господарських правовідносин. Відповідно до законодавства державне замовлення є засобом державного регулювання економіки шляхом формування на договірній (контрактній) основі складу та обсягів продукції (робіт, послуг), необхідної для пріоритетних державних потреб, розміщення державних контрактів на поставку (закупівлю) цієї продукції (виконання робіт, надання послуг) серед суб'єктів господарювання незалежно від їх форми власності [3]. Державний контракт – це договір, укладений державним замовником від імені держави з суб'єктом господарювання – виконавцем державного замовлення, в якому визначаються економічні та правові зобов'язання сторін і регулюються їхні господарські відносини [3]. Поставки продукції для пріоритетних державних потреб забезпечуються за рахунок коштів Державного бюджету України та інших джерел фінансування, що залучаються для цього;

– матеріальний зміст господарських правовідносин (організація, виробництво, реалізація (оборот) продукції суб'єктами господарювання, виконання робіт, надання послуг тощо) та поєднання державного, суспільного та приватного інтересів для державного регулювання.

Список використаних джерел:

1. Знаменський Г.Л. Новое хозяйственное право. / Избранные труды : сб. науч. трудов. – К. : Юриком Интер. – 2012. – 488 с.
2. Щербина В.С. Господарське право : [підручник.] 6-ге вид. – К. : Юриком Интер. – 2013. – 640 с.
3. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003. № 436-IV. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, № 19–20, № 21–22. – Ст. 144.
4. Керівні принципи для захисту інтересів споживачів: Резолюція № 39/248 Генеральної Асамблеї ООН від 09.04.1985. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_903.
5. Про захист прав споживачів : Закон України. 12.05.1991. № 1023-XII. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 30. – Ст. 379.
6. Вінник О.М. Господарське право: [навчальний посібник]. 2-ге вид., змін. та доп. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 766 с.
7. Щербина В.С. Суб'єкти господарського права: [монографія]. – К.: Юриком Интер. – 2008. – 264 с.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Степаненка Андрія Миколайовича щодо офіційного тлумачення положень пунктів 22, 23 статті 1, статті 11, частини восьмої статті 18, частини третьої статті 22 Закону України «Про захист прав споживачів» у взаємозв'язку з положеннями частини четвертої статті 42 Конституції України (справа про захист прав споживачів кредитних послуг) від 10.11.2011. // Офіційний вісник України. – 28.11.2011. – № 90. – стор. 36, стаття 3274.
9. Джабраїлов Р.А. Територіальна громада як суб'єкт права власності та господарського права. // Экономика и право. – 2006. – № 1. – С. 19–24.
10. Хозяйственное право. [учебник.] / Под ред. В.К. Мамутова. – К.: Юриком Интер. – 2002. – 912 с.